

Retten til tro- og livssyns- utøvelse

Sølvi Dahle

solvi.dahle@c2i.net

I de siste 50-60 årene har det skjedd en stor endring i levekår for folk flest. For mennesker med utviklingshemning har ikke bare den materielle velstand økt kraftig, men holdningen til dem som likeverdige mennesker har også endret seg radikalt. Økt kunnskap, innsikt og informasjon om mennesker med utviklingshemning har vært viktige virkemiddel i utviklingsprosessen. Men fremfor alt er det foreldre og andre nærpersoners kamp for likeverd og allmenne rettigheter som har båret frukter.

Det er fremdeles mange arenaer hvor det fortsatt må kjempes om ressurser, både økonomisk og menneskelig, men det er langt større aksept for at mennesker med utviklingshemning skal ha de samme materielle goder som folk flest. Nå er det nødvendig å ha større fokus på livskvalitet. Søken etter det gode liv er dypt rotfestet i vår kultur. Vi har alle en oppfatning av hva det gode liv er, og for mange dreier det seg om et godt indre liv, psykisk velvære, opplevelse av sosial deltakelse og meningsfylt livsinnhold. For mange handler også god livskvalitet om å ha mulighet for aktiv tros- og livsytelse.

Et helhetlig menneskesyn som utgangspunkt

Med et helhetlig menneskesyn menes at menneskets fysiske, psykiske, sosiale og åndelige dimensjon er en enhet. Mennesket er en udelelig enhet av kropp, sjel og ånd, og disse dimensjonene er likeverdige. De fleste av oss har også erfart at dimensjonene er uløselig knyttet til hverandre, og at problemer i en av dimensjonene vil påvirke de andre. Det er vanskelig å finne en definisjon på livets åndelige sider som gjelder for alle mennesker. Vi må lytte til den enkeltes opplevelser av hva de åndelige sidene

Torunn Torgauten og Torstein Pedersen.

Foto: Mikkel Hegna Eknes

**I et helhetlig menneskesyn
likestilles de åndelige sider
med de fysiske, psykiske, sosiale
og kulturelle sider.**

innebærer for dem før vi kan gi en nærmere definisjon.

Det helhetlige menneskesyn er blitt en naturlig og integrert del av verdi- og strategidokumentene som styrer helse- og omsorgstjenestene i kommunene og helseforetakene. I et helhetlig menneske-

Torunn Torgauten.

Foto: Mikkell Hegna Eknes

syn likestilles de åndelige sider med de fysiske, psykiske, sosiale og kulturelle sider. Ulike sider av mennesket henger nøye sammen. Det er vanskelig å gi en god omsorg uten å ta hensyn til alle sider ved mennesket.

I Rammeplan for 3-årig Sosionomutdanningen (fastsatt 01.12.05 av Utdannings- og forskningsdepartementet) beskrives det helhetlige menneskesyn:

Et helhetlig syn på brukerne er avgjørende for et godt tilbud.

Den enkelte tjenesteyteren forholder seg til hele mennesket med dets fysiske, psykiske, sosiale, kulturelle og åndelige sider.

Begrepet «et helhetlig menneskesyn» tolkes forskjellig av ulike aktører i helse- og omsorgstjenesten. Dermed blir også praksisen forskjellig. Selv om en legger stor vekt på et helhetlig menneskesyn og understreker respekten for det enkelte menneske, er det ikke selvsagt at den som hører ordene tenker at åndelige sider hører med i det helhetlige menneskesyn.

I rundskriv I-6/2009 *Rett til egen tros- og livssynsutøvelse* slås det fast at alle som er avhengig av kommunale helse- og omsorgstjenester skal få tilrettelegging og bistand for å kunne utøve sin tro og sitt livssyn.

Vi kan ikke neglisjere en viktig del av det å være menneske uten at vi samtidig reduserer menneskeverdet. Som i så mange andre sammenhenger avspeiles våre holdninger i måten vi forholder oss til åndelige behov på hos mennesker med

Greta Langård.

Foto: Mikkel Hegna Eknes

utviklingshemning. Vi knytter ofte en livsanskuelse til evnen til å forstå og å reflektere over vanskelige og abstrakte tema. I den sammenheng tenker vi gjerne at mennesker med en utviklingshemning ikke har evne og mulighet til å reflektere over så vanskelige spørsmål. Et livssyn reduseres til en tankeøvelse. Men et livssyn er så mye mer.

Jean Vanier er grunnlegger av det verdensomspennende fellesskapet L'Arche. Han sier i sitt foredrag på Kirkemøtet i Trondheim 1999:

«De som beskjeftiger seg mye med teologi, søker etter kunnskap om Gud. De menneskene som jeg lever sammen med, søker ikke kunnskap om Gud – de søker Guds nærvær. Og det er noe annet.»

I retten til å være et helt menneske ligger retten til å undre seg over livet

Hvem av oss kan med hånden på hjertet si at vår tro og vårt livssyn kun er tuftet på vitenskap og klare fakta? Hos de aller fleste er det element av undring, av håp og tro, av fellesskap og tillitt. I retten til å være et helt menneske ligger retten til å undre seg over livet, «hvor kommer jeg fra, hvorfor er jeg her, hvor skal jeg hen, og er det noen høyere makt – en Gud?»

Å bestemme selv

Vi kan ikke si noe om det å være et helt menneske uten å samtidig si noe om autonomi og selvbestemmelse. Retten til selvbestemmelse er nedfelt i lover og

konvensjoner. I sosialtjenestelovens kap. 4A Rundskriv I5-10/2004 heter det:

«Å få bestemme over sitt eget liv er en av de viktigste forutsetningene for en positiv utvikling og identitet. Derfor kan ikke en passiviserende og overbeskyttende omsorg aksepteres.»

Også i NOU 1991:20 «Rettsikkerhet for mennesker med psykisk utviklingshemming» er det klart poengtert at det er viktig å ha respekt for at mennesker tar valg på egne betingelser og at det å velge kan læres.

I praksis vil det si at det er tjenestemottaker selv som skal sette standard og bestemme hva det innebærer å være et helt menneske. Tjenesteyter har ansvar

for å gi den nødvendige bistand slik at tjenestemottaker kan gi uttrykk for hva han selv ønsker og hvilke behov han har, uavhengig av den enkeltes kommunika-

Den enkelte tjenestemottaker skal møtes som enkeltperson og ikke som del av en gruppe.

sjonsevne. Der tjenestemottaker har vansker med å gi uttrykk for egen selvbestemmelse, er det tjenesteyters ansvar å finne de metoder og kriterier som i størst mulig grad kan tegne et sant bilde at den enkeltes autonomi og selvbestemmelse.

Den enkelte tjenestemottaker skal møtes som enkeltperson og ikke som

Gerd Sørensen.

Foto: Mikkil Hegna Eknes

Arve Langård.

Foto: Mikkel Hegna Eknes

del av en gruppe. En tjeneste som behandler alle i en gruppe under ett, viser ikke respekt for den enkelte, og legger ikke vekt på den enkeltes selvbestemmelse.

Det å ikke få være subjekt i eget liv kan gi mennesker en følelse av avmakt og umyndiggjøring. Det kan prege dem for resten av livet, og gjøre det vanskeligere når de senere skal foreta valg og bestemme over viktige arenaer i eget liv. En av disse arenaene er tro og livssyn.

Ingen skal måtte utøve en tro mot sin vilje, og ingen skal hindres i å utøve sin tro slik de ønsker

Enhver skal ha mulighet til å utøve sin tro eller sitt livssyn, og respekteres for sine

ønsker for utførelse. Samtidig skal den som ikke ønsker en tro eller et livssyn, møtes med like stor respekt for sitt valg. Ingen skal måtte utøve en tro mot sin vilje, og ingen skal hindres i å utøve sin tro slik de ønsker.

Solveig har alltid vært med sine foreldre til kirke og på møter. Hennes nye tjenesteytere ønsker ikke å følge henne dit. Solveig har bare vært med sine foreldre uten selv å ta stilling, sier de. Men hvem er det nå som bestemmer?

Dagliglivet muligheter og begrensninger

I vårt samfunn blir gjerne det å ha et livssyn, en tro, regnet for å være privat, noe som hører til den intime sfære. Vi snakker

Rita Martinsen.

Foto: Mikkel Hegna Eknes

ikke gjerne om vår egen tro i møte med fremmede. Mange opplever det som påtrengende om man blir spurt om sitt eget livssyn. Det kan virke som om dette er et av de siste tabuer vi har. I andre land og andre samfunn er dette annerledes. Der oppleves livssyn som en så viktig del av livet, at det er helt naturlig å presentere det også for dem man ikke kjenner så godt.

Erfaringer viser at det er en klar sammenheng mellom tilrettelegging og

utøvelse. Der det legges til rette for at mennesker med utviklingshemning får mulighet for å utøve og praktisere sin tro og sitt livssyn, ser vi også at et rikt åndelig liv kan leves. Der denne muligheten ikke gis, er det en betydelig mindre grad av utøvelse. Ved bruk av et vidt spekter av sanser og uttrykksformer, viser erfaringer at alle mennesker har mulighet til å leve ut de åndelige sider uten at dette er avhengig av et visst funksjonsnivå.

Praktiske og etiske dilemmaer kan utfordre tjenesteyterne. De fleste voksne med utviklingshemning har bo- og tjenestetilbud som i stor grad er basert på fellesskapsløsninger og svært få kan velge hvem de bor sammen med eller nært inntil.

Begrensede personalressurser kan lett føre til en gruppetenkning hvor fritidsaktiviteter må være felles. Det gir tjenesteyterne lite rom for å legge til rette for individuelle valg også når det gjelder å oppsøke ulike tro- og livssynsarenaer.

Selvbestemmelse i et system uten reelle valgmuligheter gir ikke grunnlag for å snakke om individuelle valg. De fleste fritidsaktiviteter og kulturarrangement foregår på kveldstid. Noen mennesker med utviklingshemning må bryte tidlig opp fra aktivitetene for å rekke hjem til vaktskiftet.

Dersom Karin skal være med i en forening som begynner kl. 19.30 er det

Selvbestemmelse i et system uten reelle valgmuligheter gir ikke grunnlag for å snakke om individuelle valg.

meningsløst å delta dersom hun må gå hjem kl.20.00 for å rekke vaktskiftet i boligen. Flere steder legges nå arbeids- tidsordningene om til lengre arbeidsbolker og mer fleksible løsninger. Men fremdeles skaper vaktordninger et problem for deltagelse i sosiale fellesskap på kveldstid.

De aller fleste tjenesteytere ønsker å ivareta både selvbestemmelse og integritet hos tjenestemottakerne. Men utilsiktet og ubevisst kan en tjenesteyter komme til å tolke egne behov og ønsker inn i tjenestemottakers behov og selvbestem- melse. Manglende individuelle planer eller oppfølging av disse gjør at vi lettere prioriterer egne verdsett og ønsker om aktivitet.

Forholdet mellom tjenesteyter og tjenestemottaker er sjelden jevnbyrdig. Mange tjenesteytere har vært vant til å treffe avgjørelser på vegne av andre, og det kan være vanskelig å skille mellom å yte hjelp og å utøve makt og kontroll. Tjenesteyterne skal legge sine egne normer og oppfatninger til side, og tilrettelegge for tjenestemottakers behov. Når ulike verdier møter hverandre oppstår

For noen tjenesteytere oppleves det som vanskelig å skille mellom å legge til rette for og delta aktivt.

et spenningsfelt hvor den enkeltes subjektive opplevelse av livskvalitet må måles opp mot det som er mulig å yte fra tjenesteyter.

For noen tjenesteytere oppleves det som vanskelig å skille mellom å legge til

Hilde Heggen.

Foto: Mikkel Hegna Eknes

rette for og delta aktivt. Hvor grensene går for hva tjenesteyter og tjenestemottaker kan gjøre sammen, kan nok variere fra person til person. Å lese en kveldsbønn for tjenestemottakeren kan for noen tjenesteytere være det samme som å lese en hvilken som helst tekst. For andre kan det oppleves som et overtramp i forhold til ens eget livssyn. Det er nødvendig at dette diskuteres og settes ord på blant tjenesteyterne.

I de fleste situasjoner er det mulig å finne praktiske løsninger. I utgangspunktet skal tjenesteyteren yte de tjenester som tjenestemottakeren trenger. Hovedmålet må være å ivareta tjenestemottakerens behov og ønsker, uten at tjenesteyter opplever å bli tråkket på.

Når personer med utviklingshemning skal delta aktivt i et tros- eller livssynsfellesskap kan det være behov for å dele

Et grunnleggende prinsipp er at den enkelte tjenestemottaker eier opplysningene om sitt liv.

taushetsbelagte opplysninger med personalet eller en kontaktperson i det aktuelle tros- og livssynssamfunn. Et grunnleggende prinsipp er at den enkelte tjenestemottaker eier opplysningene om sitt liv. Den enkeltes primærkontakt eller koordinator har ansvaret for å forvalte tjenestemottakerens opplysninger på tjenestemottakerens vegne og sikre dennes interesser.

Erfaring viser at det er stor usikkerhet blant tjenesteytere om dette. Det kan medføre at viktige opplysninger blir tilbakeholdt. Det er nødvendig med en gjennomgang av hvilke opplysninger som det er formålstjenlig å dele med kontaktpersonene eller lederen i vedkommende tros- eller livssynssamfunn, og hvilke opplysninger det er naturlig at fellesskapet eller deler av fellesskapet får ta del i. Tjenesteyter kan komme til å legge egen referanseramme inn i forståelsen og tolkningen av det enkelte individ. Særlig gjelder dette overfor mennesker som selv

ikke kan gi uttrykk for sine synspunkter med ord.

Hanne Mathiassen har Down Syndrom og uttrykker tanker om livet og menneskeverdet i diktsamlingen «En bok om livet». Hun fikk Livsvernprisen i 2005 og formidler her noe om sin tro og hva den betyr for henne i diktet:

GUD ER LIVET

Regnbuen er stor som en sol.
Gud er som en strålende sol
Som lyser på jorden
Varmen fra Deg, Gud min Far
Som har skapt regnbuen for meg.
Du er god mot meg,
Gud, Du er god mot meg.
Solen skinner fra deg,
Min Gud og Far.
Du er min Far.

Tro og livssyn må også kartlegges

Individuell plan er innført som et virkemiddel for å kunne gi bedre tilbud til tjenestemottakere med behov for langvarige helse- og /eller omsorgstjenester, og trådte i kraft allerede i 2001 og 2004.

Veilederen til individuell plan henviser til erfaringer som viser at det viktigste for tjenestemottakere er å bli lyttet til, bli møtt med respekt, tillit og oppmuntring, og ikke minst få hjelp til å se muligheter. Tjenestemottakerens ønsker og behov er basis for hele arbeidet med planen.

Når en individuell plan skal lages, skal alle livets sider, behov og ønsker komme fram. For å understreke at de åndelige sidene hører med til prosessen rundt en individuell plan, er forholdet til tros- og livssynsutøvelse og deltakelse i tros- og

Pepperkakeby i Kompetansesenteret Sør, tjenester til utviklingshemmede.

Foto: Sølvi Linde.

Når en individuell plan skal lages, skal alle livets sider, behov og ønsker komme fram.

livssynssamfunn konkretisert i revidert utgave av Individuell plan 2007 – Veileder til forskrift om individuell plan.

Den som er ansvarlig for å lede prosessen med utarbeidelsen må forsikre seg om at brukers ønsker og behov i forhold til tros- og livssynsutøvelse kommer tydelig fram, og nedfelles i den individuelle planen. Der Individuell plan ikke foreligger, lages det en plan som viser hvordan vedkommende ønsker å delta, hvordan dette skal gjennomføres i praksis og hvem som har ansvaret for gjennomføringen.

Når vedtatte og nedskrevne planer og avtaler ikke følges opp av tjenesteyter, må det skrives avvik med begrunnelse. Når vedtatte planer og avtaler ikke overholdes, er dette like alvorlig som avvik på andre livsområder. Avvik gjennomgås av avdelingsleder, og tiltak for å kvalitetssikre gjennomføring tas.

Erfaring tilsier at kunnskap om tjenestemottakerens tros- og livssynshistorie er en nødvendig forutsetning for å kunne gi tjenestemottakeren den nødvendige hjelpen i forhold til tros- og livssynsutøvelse. Denne kartleggingen har til formål å sikre at tjenestemottaker får mulighet til å praktisere sin tro eller sitt livssyn etter eget ønske. Opplysningene skal kun brukes for å sikre en praksis i forhold til utøvelse som er i samsvar med tjenestemottakerens ønsker. Både opplysninger om religiøs oppfatning, tilhørighet og ønsker for tros- og livssynsutøvelse er taushetsbelagte jfr. Lov om behandling av personopplysninger.

Det må innhentes samtykke fra den som har samtykkekompetanse og det må avklares hvilke opplysninger det er behov for å kartlegge, hvordan disse er tenkt brukt og hvem en anser som nødvendig

Opplysningene skal kun brukes for å sikre en praksis i forhold til utøvelse som er i samsvar med tjenestemottakerens ønsker.

Knut Gjølberg og Wenke Karlsen.

Foto: Mikkel Hegna Eknes

at disse opplysningene deles med. En kartlegging skal alltid skje på tjenestemottakers premisser. Omsorgstjenesten er ansvarlig for å utvikle metoder og håndgrep som så langt det er mulig sikrer at det er tjenestemottakerens ønsker som kommer fram.

En samtale med det formål å nedtegne sin tros- eller livssynshistorie er selvsagt frivillig for tjenestemottaker og de foresatte, og må bygge på gjensidig tillit og forståelse. Når en ikke ønsker å snakke om sine ønsker i forhold til tros- og livssynsutøvelse betyr det for dem som er avhengig av bistand at de i praksis gir avkall på selv å bestemme i forhold til egen tros- og livssynsutøvelse. En kartlegging gjelder ikke bare dem som ønsker å delta aktivt i et tros- eller livssynssamfunn.

En kartleggingsprosess skal også få fram hva en ønsker å reservere seg mot. Det vil skape trygghet og forutsigbarhet både hos tjenesteyteren og tjenestemottakeren.

En kartleggingsprosess skal også få fram hva en ønsker å reservere seg mot.

Tilbakemelding fra flere kommuner viser at det er nødvendig å bruke god tid på å bearbeide tjenesteyternes holdninger til å skulle kartlegge de åndelige sidene. For noen dreier det seg om usikkerhet og uvitenhet, andre er uforstående til at tjenestemottakeren har et behov og ønske om å utøve en tro eller et livssyn.

Enkelte har vært redde for å drive

Noen tjenesteytere har også gitt uttrykk for at de har for liten kunnskap om, eller kjennskap til, religion og livssyn.

misjonering, og at det skulle bli en arena for livssynskamp. Tro er gjerne blitt synonymt med kirke, og det er i liten grad satt fokus på tro- og livssynsfrihet. Noen tjenesteytere har også gitt uttrykk for at de har for liten kunnskap om, eller kjennskap til, religion og livssyn. De er i liten grad vant til å sette ord på eget tros- eller livssyn, og synes derfor det er vanskelig å kartlegge tjenestemottakerens tros- eller livssyn.

Det er viktig at dette tema tas opp i personalgruppen som helhet, og at man på den måten får en felles forståelse, og hjelp til å snakke om tro og livssyn. Det er viktig å få forståelse for at tjenesteytere kan begå overgrep mot mennesker med utviklingshemming når tematikken ikke settes på dagsorden. Når ingen undersøker hva den enkelte tjenestemottaker ønsker, er konsekvensen at muligheten til tros- og livssynsfrihet fratras tjenestemottaker.

Tro- og livssynsutøvelse sammen med andre og i eget hjem

For mange mennesker er det å leve ut en tro nært knyttet til det å ha et fellesskap med andre som har samme tro. I de fleste av livets sammenhenger ser vi at de som har samme oppfatning gjerne søker sammen. En rekke mennesker har gjennom et åndelig fellesskap også knyttet sterke sosiale bånd. Noen har hele sitt sosiale nettverk i sitt tros- eller livssyns-

samfunn. I et slikt fellesskap kan en få omsorg, oppgaver og vekstmuligheter, men også oppleve begrensinger og stagnasjon.

Først og fremst må mennesker som har en funksjonsnedsettelse bli møtt som enkeltmennesker, og ikke som grupper. Det utfordrer medlemmene i de ulike tros- og livssynssamfunn til å bli kjent med den enkelte. Da vil funksjonshemmingen komme mer i bakgrunnen og enkelt-

En rekke mennesker har gjennom et åndelig fellesskap også knyttet sterke sosiale bånd.

menneske med sine sterke og svake sider komme mer fram. Å gi mulighet for individuelle kontakter og kjennskap utfordrer også tjenesteyterne til å kjenne sin egen rolle, og å vite hvor grenseoppgangene for deres involvering går.

Når tryggheten i et fellesskap er til stede, vil det også åpne opp for deltakelse. I et fellesskap av likeverdige er det naturlig at alle deltar ut fra egne forutsetninger. Å være aktiv og prege helheten gir følelse av å være en viktig brikke sammen med andre. Eksemplene på aktiv deltakelse i trosfellesskap er mange. Det er fantasien og ikke funksjonshemmingen som setter grenser. Erfaringen er, så å si uten unntak, at det å få en oppgave har svært mye å si for trivsel og opplevelse av egenverd. Selv de som har store utfordringer fysisk så vel som psykisk vil kunne bidra.

Det er fantasien og ikke funksjonshemmingen som setter grenser.

Kaja på 15 er en multihandikappet jente som går til konfirmantundervisning. Hun har, som sine medkonfirmanter, oppgaver knyttet til gudstjenesten. Hennes store øyeblikk er når hun ved en liten bevegelse kan sette i gang et klokkespill som avslutter gudstjenesten. Menigheten sitter stille og andektig og venter på denne lille bevegelsen som sender vakre klokketoner ut i rommet.

Foto: Mikkel Hegna Eknes

Mennesker med utviklingshemning kan ha problemer med selvinnsikt - å kunne se sine egne sterke og svake sider. Gleden ved å være sentral og få oppmerksomhet på egen person kan få noen til å ta rollen som bajas eller klovn. Grenser skal settes ut fra respekt for den enkelte. Mennesker med utviklingshemning skal slippe å gjøre seg til latter, eller overta all oppmerksomhet. Ethvert fellesskap vil fort bli utmattet av denne form for fokusering. Det er viktig å stille krav og sette grenser. Men det må gjøres ut fra den kunnskap man har om det enkelte menneske. Opplevelsen av å ha og praktisere en tro eller et livssyn er forskjellig fra person til person. Mennesker innenfor samme trossamfunn vil også ha forskjellige behov i forhold til trosutøvelse.

Det er ikke bare tjenesteyterne som har et stort ansvar. Også ulike tros- og livssynssamfunn har ansvar for at det gis

Mange tros- og livssynssamfunn har en jobb å gjøre både når det gjelder praktisk tilrettelegging og holdningsskapende arbeid.

informasjon om fellesskap og aktiviteter til dem som ikke så lett kan innhente informasjon. Det er en forutsetning at den utviklingshemmede vet at han har et valg og hva det valget består i. Mange tros- og livssynssamfunn har en jobb å gjøre både når det gjelder praktisk tilrettelegging og holdningsskapende arbeid.

Troen og livssynet vil for de fleste få konsekvenser for hvordan en innretter livet, og vil også sette sitt preg på hjemmet. Tjenesteyteren som er på besøk i hjemmet

må være oppmerksom på disse verdiene og ta hensyn til dette når det for eksempel gjelder språkbruk og hvordan man skal forholde seg i et sosialt fellesskap.

Det kan virke litt merkelig at det fortsatt er behov for å rettferdiggjøre den åndelige omsorgens plass i tjenesteyterens arbeid med utviklingshemmede. God praksis har et helhetlig menneskesyn som bakteppe, og her hører åndelig omsorg med som en del av helheten. ● ● ●

Referanser:

- Dahle, Sølvi, Torgauten, Tor Ivar (red.) 2010: Utviklingshemming og tros- og livssynsutøvelse. Rettigheter og tilrettelegging
- Ellingsen, Karl Elling (red.) 2007. *Selvbestemmelse. Egne og andres valg og verdier*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Ellingsen, Karl Elling, Jacobsen, Karl og Nicolaysen, Kari (red.) 2002: *Sett og forstått. Alternativer til tvang og makt i møtet med utviklingshemmede*. Oslo: Gyldendal
- Helsedirektoratet 2008: *Gjør det så enkelt som mulig – et tipshefte om Individuell plan*.
- Helsedirektoratet, rapport 2007: *Vi vil, vi vil, men får vi det til – Levekår, tjenestetilbud og rettsikkerhet for personer med utviklingshemming*.
- Helse- og omsorgsdepartementet: Rundskriv 1-6/2009: *Rett til egen tros- og livssynsutøvelse*.
- Innst. S. nr. 150 (2006): *Innstilling fra helse- og omsorgskomiteen om framtidens omsorgutforming (Mestring, muligheter og mening)*
- Kirkerådet, Norges kristne råd og Samarbeidsrådet for tros- og livssynssamfunn, 2009 : *Deltakelse og tilhørighet. Inkludering av mennesker med utviklingshemming i tros- og livssynssamfunn*.
- Luteberget, Laila. 2008, i SOR Rapport nr.6, side 4-7.
- Mathiassen, Hanne. 2004: *En bok om livet*.
- Rammeplan for 3-årig sosionomutdanningen . Fastsatt 1.desember 2005. Utdannings- og forskningsdepartementet

- Selbo, Aud. Bollingmo, Leif. Ellingsen, Karl Elling (red), 2005: *Selvbestemmelse for tjenestenytere*. Oslo: Gyldendal
- Sosial og helsedirektoratet 2007: *Veileder for individuell plan*.
- Sosialtjenesteloven Kapittel 4A. Rundskriv 15-10/2004. *Rettsikkerhet ved bruk av tvang og makt overfor enkelte personer med psykisk utviklingshemming*.
- Torgauten, Tor Ivar 2006: «*Sammen skal vi bygge menighet*» Oslo. Verbum forlag.
- Vanier, Jean: Foredrag på Kirkemøtet Trondheim 1999: «*Kirken i møte med den åndelige lengsel i vår tid.*»

Foto: Scandinavian Stockphoto